

**СЛОВОТВІРНІ ГНІЗДА ОДОРАТИВІВ У XVII СТОЛІТТІ
(ЗА СЛОВНИКОМ «ЛЕКСИКОН СЛАВЕНО-ЛАТИНСЬКИЙ»
Є. СЛАВИНЕЦЬКОГО ТА А. КОРЕЦЬКОГО-САТАНОВСЬКОГО)**

Іншакова І. Є. Словотвірні гнізда одоративів у XVII столітті (за словником «Лексикон слаveno-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського).

Дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп. Аналіз словотвірних гнізд із одоративними коренями (за словником «Лексикон слаveno-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського) репрезентує лексику запаху в українській мові XVII ст.

Ключові слова: запах, одоративна лексика, похідні, корінь, лексема, дериват, синоніми, префіксоїд.

Иншакова И. Е. Словообразовательные гнезда одоративов в XVII столетии (в словаре «Лексикон слаveno-латинский» Е. Славинецкого и А. Корецкого-Сатановского).

Исследование истории лексического состава украинского языка невозможно без выяснения истории отдельных семантических групп. Анализ словообразовательных гнезд с одоративными корнями (в словаре «Лексикон слаveno-латинский» Е. Славинецкого и А. Корецкого-Сатановского) представляет лексику запаха в украинском языке XVII в.

Ключевые слова: запах, одоративная лексика, производные, корень, лексема, дериват, синонимы, префиксоид.

Inshakova I. Examined. Wordbuilding odorativov nest in the XVII century (in the dictionary «Latin Lexicon of Glory» Slavinetzky E. and A. Koretsky-Satanovsky).

Study of the history of lexical structure of Ukrainian language is impossible without finding out the history of some semantic groups. Analysis of the word-building nests with odorativnymi roots (in the dictionary «Latin Lexicon of Glory» Slavinetzky E. and A. Koretsky-Satanovsky) is the smell in the vocabulary of Ukrainian language in the seventeenth century.

Key words: smell odorativnaya vocabulary, derivatives, root, token derivative, synonyms, prefiksoid.

У 50-60 рр. XVI ст. в Україні активізуються реформаційні рухи, упроваджуються адміністративні реформи. Це час козацьких повстань, доба реформ релігійного життя, формування нових громадських структур (братств), нових типів навчальних закладів.

Цей період недостатньо вивчений через розпорошеність українських джерел, відсутність фундаментальних праць із дібраним, лексикографічно опрацьованим матеріалом.

Латинська мова була знярядям освіти, мала величезне суспільне значення в умовах шляхетської Речі Посполитої. У II пол. XVI ст. більшість українських земель опинилась під владою Польщі, де латинь була мовою державних установ, церкви й школи; поступово вона проникала в Україну й Білорусію, виконуючи інколи функцію літературної мови. Латинська лексика проникала в стару українську літературну мову через посередництво польської, а потім безпосередньо в XVII ст. після введення її в навчальні курси братських шкіл в Україні.

XVII ст. цікаве з історичного погляду, характеризується утворенням націй, відбуваються значні зміни в політичному, економічному, культурному житті.

У XVI–XVII ст. започатковуються лексикографічні описи церковнослов'янської мови із перекладним україномовним матеріалом; з'являються граматики для братських шкіл; розвивається церковно-релігійна публіцистика полемічного характеру, церковнослов'янська мова функціонує в драматичних творах, в інтермедіях уживається стилізована народна мова. Українська мова витісняє польську, латинську в політико-адміністративному, судовому лексиконах. Доба козаччини позначена вдосконаленням жанрової специфіки офіційно-ділового стилю, помітними є запозичення із західноєвропейських мов, збільшується частка церковнослов'янзмів у різностильових пам'ятках.

Жанрова, різностильова розмаїтість писемних пам'яток XVI–XVIII ст. сприяла активному поповненню лексико-семантичних груп (ЛСГ), зокрема одоративів, новими словами-дериватами, запозиченнями. Досить уживані складні слова, які містять указівку на запах.

Пам'ятки цього періоду дають значний матеріал для історії української лексики. Слід зазначити, що часто контексти не дозволяють чітко встановити значення слів-одоративів, а це спричиняє труднощі в доборі, аналізі матеріалу. Цим і зумовлена актуальність нашої статті.

Найбільше одоративної лексики у словнику «Лексикон славено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського репрезентовано із коренем *смерд-* та його варіантами. Серед похідних переважають префіксальні дієслова та їх форми: *посмрадити* (СлЛекс с. 226) (далі в роботі приклади подаються за джерелом: див. список літератури, у дужках вказуємо лише сторінку), *сме(р)дѣти* (с. 71), *сме(р)жу* (с. 287, 191, 200), *посмраждаю* (с. 128, 134), *исмражаю* (с. 199). Зафіксовані лексеми

засвідчують фонетичні зміни – чергування приголосних. Дієприкметникова форма *сме(р)дящи(й)* (с. 267, 212) може вступати в синонімічні зв'язки: *пригнули(й)*, *сме(р)дящи(й)* (с. 344). Менше у словнику виявлено іменників: *по(с)мраждєніє* (с. 260), *смадь* (с. 129, 200, 297, 339), *сме(р)доха* (с. 122) «блошица, клоп», можливі синонімічні зв'язки: *смадь*, *согнитиє* (с. 344). Поодинокі трапляються прикметники: *смадни(й)* (с. 339), *присмадни(й)* (с. 339) та прислівники: *смадно* (с. 339). Серед складних дериватів переважають похідні іменники та прикметники: *устосмадиє* (с. 297), *злосмадиє* (с. 200, 212), *козлосма(д)ни(й)* (с. 218), *козлосмадни* (с. 400), *злосма(д)ни(й)* (с. 304), *злосма(д)ни(й)* (с. 200). У складених назвах зафіксовано чергування голосних у корені: *смадь жупе(л)ни(й)* (с. 267), *ш(т) печеного мяса смро(д)*, *воня* (с. 280).

Із коренем **кад-** серед фактичного матеріалу розгляданого словника переважають суфіксальні іменники жіночого та середнього родів. Наприклад: *кади(л)ница* (с. 398, 406), *кадило* (с. 379, 387, 398, 406), *кади(л)це* (с. 406), *кадєніє* (с. 387), безафіксний іменник *ка(д)* (с. 170). Дієслова та їх форми часто засвідчують фонетичні зміни – чергування приголосних: *кажу* (с. 387), *кадящи(й)* (с. 387), *кажду* (с. 188). Прикметники представлені суфіксальними похідними: *кади(л)ни(й)* (с. 406), *ка(д)ны(й)* (с. 170). Поодинокі функціонують складні деривати: *кадилоно(с)ни(й)* (с. 406), *кадилопродавца* (с. 405), розглядані похідні виступають у складених назвах: *кади(л)ни(й) камен(ь)* (с. 254), *кадило палящи(й)* (с. 406), *кадило собирающи(й)* (с. 406), *кадило трава* (с. 398).

Серед похідних із коренем **вон-** небагато дієслів, прикметників, іменників: *воня* (с. 188, 201, 286, 310), *во(н)ни(й)* (с. 289), *воня* (с. 201). Словник фіксує синонімічні ряди: *воняю, ухаю* (с. 291); *во(н)ни(й), шбоняєми(й)* (с. 291); *воня, уханіє* (с. 289). Значно більше виявлено складних слів та складених назв із розглядуваним коренем. У складних дериватах переважають похідні прикметники та іменники із префіксоїдом благо-: *блгово(н)ны(й)* (с. 92), *блговонна* (с. 163), *блговоніє* (с. 201). Побутовали того часу й синоніми: *во(н)нозєлія, аромата* (с. 289). Фактичний матеріал репрезентує близько 10 складених назв: *смола во(н)ная* (с. 277), *пово(й) во(н)ны(й)* (с. 127). Префіксоїд благо- є типовим елементом і у складених назвах: *блгово(н)ная трава* (с. 250), *комоница блгово(н)ная* (с. 267), *груши блгово(н)ний* (с. 276), *блговоніє врачєское* (с. 314). Лексема може входити до синонімічних чи уточнюючих сполук: *мако воняю, шбоняю* (с. 384), *дрєво во(н)ное, со(с)на* (с. 381), *ш(т) печеного мяса смро(д)*, *воня* (с. 280).

У словнику виявлено близько двох десятків дериватів із коренем **дим-**. Різні відтінки передають префіксальні морфеми в дієсловах: *раздимаю* (с. 164), *поддимаю* (с. 387), *нади(м)ляю, ди(м)лю* (с. 401), *шди(м)ляю, ди(м)лю* (с. 236). Спостерігаємо на прикладах чергування приголосних

губний / губний +л: *димю* (с. 204), *димлюся* (с. 204). Іменникові та прикметникові похідні – переважно суфіксальні утворення: *ди(м)никъ* (с. 46, 406), *ди(м)ни(й)* (с. 204, 406), поодинокі префіксально-суфіксальні деривати: *поды(м)ное* (с. 129). Подибуємо синонімічні пари, наприклад: *ди(м)*, *курєніє* (с. 406); *не ды(м)ны(й) ме(д)* (с. 64), *бе(з)ды(м)ны(й)* (с. 64). Виявлено по одному прикладу непохідного іменника *ды(м)* (с. 111) та складного композита – *дымово(л)хвованіє* (с. 111).

За походженням дієслово *ухати* «нюхати; пахнути»; – р. *ухать* (у благоухать), болг. *въх* «запах», *въхав* «пахучий, духмяний, запашний», слн. *vóhati* «пахнути», р.-цсл. *оухати* «тс.»; – псл. **Qxati*, утворення якого пояснюється впливом *duxati* «дихати, дуги»; розглядається як споріднене з псл. **vonja* (< **onja*) «запах», від якого походить псл. *vonjati*, укр. *воняти* (ЕСУМ VI 54). Похідних лексем від дієслова *ухати* < *Qxati* небагато – кілька дієслів, один прикметник та іменники: *уха(н)ни(й)* (с. 291), *убуханіє* (с. 289). Часто фактичний матеріал репрезентує синонімічні утворення, наприклад: *убоняю*, *убухаю* (с. 289); *убухате(л)*, *убоняюци(й)* (с. 289). Особливістю складних композитів – дієслів, прикметників є наявність префіксоїда благо-: *неблгоуха(н)ни(й)*, *блгоухаю* (с. 238), *блгоуха(н)* (с. 80), *блгоуха(н)ни(й)* (с. 205). Те ж саме стосується і складених назв: *кутина блгоухан(н)ая* (с. 244), *смола блгоухан(н)ая* (с. 248), *блгоухания ро(д)* (с. 215).

Із подібними значеннями в розглядуваному словнику зафіксовані похідні (більше десяти) – варіанти поданих вище дієслів та іменників: *обонвати*, *обонваю* «нюхати»; *обонник* «одне із п'яти відчуттів – здатність відчувати запах», «запах, пахощі» (див. етимологію лексеми за словниками: *обоняние*, *обонять*, д.-р., ст.-сл. *обонти* (Ф III 105); *обоняние* «здатність сприймати та розрізнявати запахи». Порівняйте синонімічні пари з поданими вище дериватами: *убоняю*, *убухаю* (с. 289), *убухате(л)*, *убоняюци(й)* (с. 289), *мако воняю*, *убоняю* (с. 384), *во(н)ни(й)*, *убоняєми(й)* (с. 291). Усі виявлені похідні – суфіксальні утворення: *убоняю* (с. 291), *убонянь* (с. 291), *убонєніє* (с. 291).

Слів із коренем *кур-* небагато. Це суфіксальні іменники, прикметники: *курєніє* (с. 406), синонімічні деривати *курєніє*, *курява* (с. 336), *куряви(й)*, *ку(р)ни(й)* (с. 406), складена назва *курєніє сухое* (с. 188), синонімічні дієслова першої особи: *куру*, *кажу* (с. 406). Останній приклад має відхилення в чергуванні приголосних у корені (сучасні корелятивні пари казати – кажу), проте залучення до синонімічної пари з дієсловом *куру*, *мабуть*, передбачає дієслівну форму від слова *кадити*.

До п'яти похідних фіксує словник від дієслова *гнити* та іменника *аромат*. Серед одоративів деривати від дієслова *гнити* у структурі мають префікси (со-, при-): *гнію*, *согниваю* (с. 133), *пригнили(й)*, *сме(р)дяци(й)* (с. 344), *смадь*, *согнитіє* (с. 344). Незначна кількість фактичного матеріалу подана синонімічними парами дієслів та іменників. Із коренем *аромат-* виявлено

іменники, прикметники: *ароматы* (с. 92), *арома(т)ная* (с. 176), складний дериват *ароматопродате(л)* (с. 92), синоніми *во(н)нозелья, аромата* (с. 289).

Розглядуваного періоду функціонували поодинокі номени запаху з іншими коренями. Наприклад: суфіксальний іменник *дихавица* (с. 172), прикметник із множинною мотивацією *безчадни(й)* (с. 225).

«Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського другий том фіксує у п'ять разів менше одоративів (23 слова). Більше десяти номенів повторюються із попереднього словника. Наприклад, суфіксальні, нульсуфіксальні іменники: *кадило* (СлавКор с. 456) (далі приклади подаються за джерелом: див. у списку літератури, у дужках зазначаємо лише сторінку), *курєніє* (с. 461), *посмраженіє* (с. 488), *вбоняніє* (с. 530), *кадь* (с. 456); дієслова та їх форми: *благоухаю* (с. 428), *воняю* (с. 435), *смердящий* (с. 508), *вбоняю* (с. 530); у дієсловах наявні чергування приголосних: *посмражаю* (с. 488); одиничний складний прикметник *благоуханный* (с. 428). Функціонують у розглядуваному словнику й інші нові похідні. Це переважно суфіксальні іменники: *вонєніє* (с. 435), *гношце* (с. 439), *гноєніє* (с. 439), *каженіє* (с. 456) (наявне чергування приголосних у корені), *подкурєніє* (с. 484), *благоуханіє* (с. 428), *воня* (с. 435); незначна кількість дієслів та їх форм: *курится* (с. 461), *подкурюю* (с. 484), *прегорѣлый* (с. 491), *смердю* (с. 508) (відсутнє чергування приголосних у корені).

Отже, пам'ятки XVII століття свідчать про інтерес до запаху. Лексико-семантична група одоративів активно поповнюється новими словами-дериватами. Зокрема, «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського перший том засвідчує 113 номенів, другий том – 23. Виявлено похідних за продуктивністю із коренем *смерд-* – 35, *кад-* – 23, *вон-* – 22, *дим-* – 16, *ухан-* – 12, *обонян-* – 12, *кур-* – 11, менш продуктивні гнізда із коренями *гн-* – 6, *аромат-* – 4, поодинокі приклади із коренями *дих-*, *гор-*, *чад-*. Досить уживані складні слова, які містять указівку на запах. Словник часто фіксує синонімічні ряди одоративів.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- Сл.Лекс** Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський // Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. Німчук В. В. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 58–418.
- СлавКор** Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський // Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. Німчук В. В. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 423–541.